

Отримано: 07 грудня 2016 р.

Прорецензовано: 13 грудня 2016 р.

Прийнято до друку: 15 грудня 2016 р.

Звонар В. П. Теоретичний дизайн механізму реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену / В. П. Звонар // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка» : науковий журнал. – Острог : Вид-во НУ«ОА», грудень 2016. – № 3(31). – С. 4–9.

УДК: 330.1:316.4

JEL-класифікація: O35

Звонар Віктор Павлович,

*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України*

ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИЗАЙН МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СОЦІОЕКОНОМІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

У статті представлено теоретичну модель механізму реалізації соціальної відповідальності як багатосуб'єктного феномену із комплексним соціально-економічним впливом. Загальний дизайн указанного механізму схематично відтворює відому «стрічку Мебіуса» із двох областей (площин). Ці області уособлюють два рівноважливі, взаємобумовлені і взаємокеровані субмеханізми (ментальний і комунітарний), які націлено на окремі аспекти реалізації соціальної відповідальності в економіці й особливості яких детально розглянуто автором.

Ключові слова: соціальна відповідальність, механізм, реалізація, економічний суб'єкт, індивід, інститут.

Звонарь Виктор Павлович,

*кандидат экономических наук, старший научный сотрудник,
Институт демографии и социальных исследований имени М. В. Птухи НАН Украины*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ДИЗАЙН МЕХАНИЗМА РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ КАК СОЦИОЭКОНОМИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА

В статье представлена теоретическая модель механизма реализации социальной ответственности как поли-субъектного феномена с комплексным социально-экономическим влиянием. Схематически дизайн указанного механизма воспроизводит известную «ленту Мебиуса» из двух областей (плоскостей). Эти области олицетворяют два равновесные, взаимообусловленные и взаимоправляемые субмеханизмы (ментальный и коммуитарный), которые нацелены на разные аспекты реализации социальной ответственности в экономике, и особенности которых детализированы автором.

Ключевые слова: социальная ответственность, механизм, реализация, экономический субъект, индивид, институт.

Viktor Zvonar,

*PhD in economics, senior researcher,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies, NAS of Ukraine*

THEORETICAL DESIGN OF THE MECHANISM OF REALIZATION OF SOCIAL RESPONSIBILITY AS A SOCIO-ECONOMIC PHENOMENON

The paper presents a theoretical model of the mechanism for realization of social responsibility as a multi-stakeholder phenomenon exercising complex socio-economic influence. The general design of the mechanism under consideration schematically reproduces the famous «Mobius band» with two areas. These areas are specified as two equally important, interdependent and mutually operated sub-mechanisms (mental and communitarian) that target distinct aspects of social responsibility realization in socio-economic environment.

Key words: social responsibility, mechanism, realization, economic entity, individual, institution.

Постановка проблеми. Соціальна відповідальність (СВ) є комплексним суспільним феноменом, який створюють та реалізують спільно всі учасники відносин у соціумі. Цей феномен містить у собі значний резерв розвитку національної економіки і може слугувати ефективним інструментом реагування на різноманітні соціально-економічні виклики. Водночас увага науковців і практиків економічного напрямку до цього феномену зазвичай обмежується дослідженням і практичним освоєнням аспектів корпоративної соціальної відповідальності. Проте цього недостатньо для формування і використання СВ як багатогранного економічного явища, вплив якого виходить далеко за межі вузької сфери діяльності корпоративних та інших комерційних суб'єктів. На часі – створення дієвих механізмів реалізації полісуб'єктної (спільної) СВ у широкому контексті потреб соціально-економічного розвитку для цілої та різнобічної інтеграції цього феномену в економічну наукову традицію й практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія і практика реалізації СВ перебувають у фокусі багатьох міждисциплінарних і моногалузевих досліджень. Зокрема, цим питанням присвячено праці численних науковців-соціофілософів, наприклад, С. Карпуніна, К. Мітчема, А. Плахотного тощо. Власне, економічну дискусію з приводу СВ ініціювали зарубіжні класики-дослідники корпоративної соціальної відповідальності – Г. Боуен, А. Керрол, Ф. Котлер та ін. Реалізація соціальної відповідальності комерційних структур продовжує бути одним із магістральних дослідницьких об'єктів і у вітчизняних фахових публікаціях, про що свідчать досягнення таких авторів-сучасників, як П. Калита, Р. Курінько, О. Лазоренко, М. Саприкіна та ін. Проте і комплексному дослідженню СВ із позиції полісуб'єктності й урахування її широкого соціоекономічного впливу вже покладено початок в Україні, зважаючи на вагомість доробку О. Грішної, А. Колота, О. Новікової, О. Охріменко та ін. Попри безсумнівну цінність наявних науково-практичних напрацювань, назагал слабкою виявляється дослідницька увага до найбільш фундаментальних аспектів реалізації СВ. Неповністю визначеними залишаються цілі, способи і напрями реалізації комплексної (сумісної) СВ в економіці, що обумовлено недостатнім обґрунтуванням базових конструктивних особливостей механізму цієї реалізації.

Мета статті – розроблення та теоретичне обґрунтування загального дизайну механізму реалізації СВ як полісуб'єктного соціоекономічного феномену.

Викладення матеріалу. Міркуючи про реалізацію СВ, спершу слід обрати відповідний теоретичний підхід до розуміння власне *суті* феномену СВ. У авторській схемі економічного дослідження СВ, детально висвітленій нами раніше у [1], СВ тлумачимо як *двоїсте* соціоекономічне явище. Його формує, по-перше, специфічна поведінка економічних суб'єктів – *поведінка економічної взаємності*, суть якої становить пошук суб'єктами способів взаємовигідного обміну з метою задоволення актуальних потреб за очевидної обмеженості ресурсів. Другою складовою феномену СВ нами запропоновано вважати *систему СВ* – особливу соціоекономічну системуюнструктивної взаємодії економічних суб'єктів як «носіїв» поведінки економічної взаємності (суб'єктів СВ). Ураховуючи усталене в економічній літературі двоїсте розуміння економічної суб'єктності, під суб'єктами СВ автор має на увазі залучених у соціоекономічні відносини *індивідів*, а також надіндивідуальних колективних суб'єктів – *економічних інститутів*. З-поміж таких інститутів найвиразніше проявляються три інституційні спільноти – *публічна влада* (вужче – держава), *ринок* (вужче – фірма, бізнес), *громадянське суспільство* (вужче – домогосподарство). Серед зазначених інституційних спільнот нами виокремлено *інстанцію СВ* – суб'єкта СВ, який володіє повноваженнями скеровувати і регулювати дії інших суб'єктів. Слушно припустити, що найчастіше саме держава (публічно-владний менеджмент) виявляється інстанцією СВ. За авторським баченням, у системі СВ взаємодія між економічними суб'єктами (між індивідами й інститутами, між суб'єктами СВ й інстанцією СВ) має ознаки *відносин еквівалентності*. Своєю чергою, еквівалентність означає недопустимість переважання інтересів будь-якого суб'єкта СВ щодо інтересів інших суб'єктів, а також неприйнятність грубого диктату інстанції СВ. Таким чином, соціоекономічний феномен СВ в авторській інтерпретації є *онтологічним комплексом* у складі *поведінки економічної взаємності*, з одного боку, й *системи СВ* – з другого. Система СВ ж функціонує завдяки особливому режиму взаємодії економічних суб'єктів – завдяки *відносинам еквівалентності*.

На зазначеній теоретико-методологічній основі автор конструює механізм реалізації СВ, якому саме присвячена ця стаття. Зрозуміло, що дизайн указанного механізму має передбачати *реалізацію поведінки економічної взаємності*, як і *реалізацію міжсуб'єктних відносин у системі СВ*. Загальна логіка такого дизайну, за авторським задумом, підпорядковується «ефекту стрічки Мебіуса»: механізм реалізації СВ схематично – це «стрічка Мебіуса» із двох областей. У структурі механізму ці області уособлюють два взаємообумовлені і взаємокеровані субмеханізми – *ментальний* (націлений на реалізацію поведінки) і *комунітарний* (націлений на реалізацію міжсуб'єктних відносин). Вибір добре відомої «стрічки Мебіуса» для схематичного відображення дизайну механізму реалізації СВ обумовлений тим, що обидві його складові становлять *однаково* вагомі діяльні комплекси, зв'язки між ними є неієрархічно-последовними, а взаємними і неперервними. Подібно до площин «стрічки Мебіуса», вони постійно «перетікають» один в одного. Далі в тексті конкретизовано характерні риси кожної з указаних двох складових і розкрито специфіку їхнього взаємного впливу.

Отже, *ментальний субмеханізм* (рис. 1) – це ланка єдиного механізму реалізації СВ, яка націлена на формування необхідного психоментального образу індивіда як «носія» соціально відповідальної економічної поведінки. Індивід – єдиний суб'єкт СВ, який органічно (як людина) володіє інтелектом і здатен формулювати економічні рішення. Від ступеня його інтелектуальної та психологічної зрілості істотно залежить характер економічної поведінки суб'єктів-інститутів. Тому світоглядна позиція індивіда є значущою для реалізації *поведінки економічної взаємності* всіх інших суб'єктів СВ.

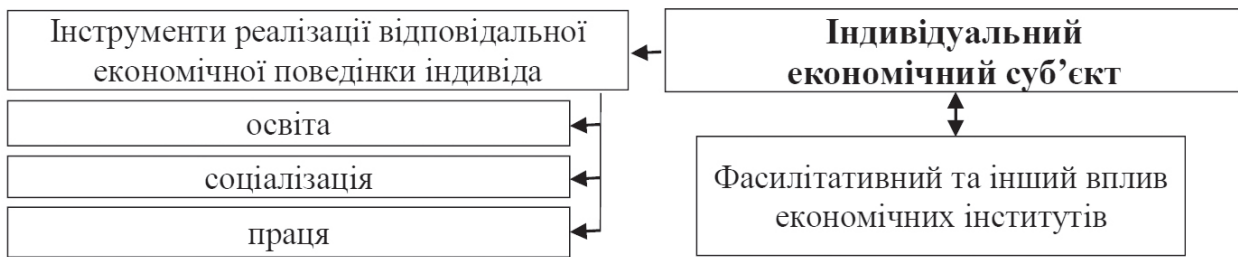

Рис. 1. Ментальний субмеханізм реалізації СВ як соціоекономічного феномену

Ментальний субмеханізм автор пропонує представити комплексом таких інструментальних опцій: 1) освіта, 2) соціалізація, 3) праця. Вагома роль *освіти* у формуванні відповідальної поведінки та попередженні безвідповідальних діянь є очевидною, оскільки саме освічений (поінформований) економічний суб'єкт може правильно оцінити переваги порядного поводження в діловому середовищі та виявляє меншу схильність толерувати нечесну поведінку оточуючих. Слід додати, що нині у світі об'єктивними стали тенденції актуалізації *самоосвіти* з огляду на її прямиий зв'язок із імперативами становлення інформаційного суспільства [2].

Українським важливим інструментом ментального субмеханізму видається *соціалізація*, зокрема економічна. Із аналізу фахових джерел випливає, що в класичному тлумаченні соціалізація – це процес засвоєння індивідом поширених зразків поведінки, цінностей, знань, навичок. У результаті такої соціалізації людина сприймає соціальні норми як безумовні. Треба зауважити, що за такого соціалізаційного впливу індивід часто постає пасивним об'єктом «соціального навчання». Тому цей вплив може замість соціально адаптованої особистості сформувати бездумну масову особистість. У контексті проблематики СВ автор надає перевагу менш поширеному розумінню соціалізації як процесу зростання соціальної компетенції індивіда [3]. Цей підхід актуалізує міжособистісне спілкування, в ході якого індивід не тільки сприймає соціальний «фон» свого існування, а й сам конструює соціальну реальність. Таке розуміння визначає соціалізацію як двосторонній процес взаємодії, через який індивід засвоює соціальні норми і змінює їх за потреби, реалізуючи тим самим свої здорові амбіції. На цій основі автор стверджує, що економічна соціалізація – це як засвоєння, так і участь індивідів у сумісному формуванні знань, навичок і досвіду господарської діяльності. Вона вимагає розсудливого ставлення індивіда до прав власності, до власного здоров'я як до капітальної цінності, до процесу вибору і здобуття освіти, до споживання, до господарської взаємодії загалом. Результат економічної соціалізації – це становлення не тільки раціонального економічного суб'єкта, а й такого суб'єкта, що враховує соціальний контекст своєї активності (інтересів візаві, вимог соціальних норм тощо).

Іншим значущим інструментом реалізації СВ через економічну поведінку є *праця*. Незважаючи на те, що працю можна сприймати похідною від економічної соціалізації, вона має окреме значення. Адже саме у процесі праці індивід особливо проявляє свою економічну суб'єктність. Цей процес може супроводжуватися соціалізацією, а може й відбуватися більшою чи меншою мірою автономно (наприклад, за інноваційних форм зайнятості). При цьому мається на увазі широке тлумачення праці як осмисленої доцільної та конструктивної діяльності. Загальновідомо, що сфера праці нині все глибше виявляється зануреною в якісно нові та різноманітні онтологічні смисли, які з одного боку, розширюють границі цієї сфери, а з другого – послаблюють жорстке відмежування праці від інших сфер: дозвілля, громадської роботи тощо. Це різноманіття, безумовно, розширює традиційні уявлення про робоче місце, робочий час, винагороду, трудовий результат і трудову діяльність загалом.

За авторським баченням, інструменти ментального субмеханізму вимагають першочергової участі *самого індивіда*, апелюючи до його волі та свідомості. Тобто індивід мислиться головним «оператором» цього субмеханізму. Проте, розміщуючи вказані інструменти та самого індивіда в системній структурі, необхідно враховувати і можливість конструктивного впливу основних соціоекономічних інститутів – бізнесових, публічно-владних, громадських. Автор наголошує, що визначальними в такому разі є *фасилітативні* (ті, що м'яко сприяють) зусилля цих інститутів. Бізнес покликаний забезпечити умови для економічної соціалізації та затребуваної ефективної трудової діяльності. Публічна влада повинна забезпечити надійне і несуперечливе нормативне поле для безперешкодної реалізації права на працю, для доступної освіти та адекватних ресурсів для самоосвіти. Громадянське суспільство має скеровувати свої зусилля на трансляцію настанов щодо активної і про-соціальної життєвої позиції громадян, а також на забезпечення контролю з боку населення за якістю роботи владних і комерційних інститутів.

За задумом автора, фасилітативний та інший допустимий вплив на суб'єкта-індивіда забезпечує *комунітарний субмеханізм*, який є злагодженою співпрацею функціонально диференційованих суб'єктів-

інститутів (рис. 2). Організуючи фасилітацію для індивідів, комунітарний субмеханізм одночасно виявляється зумовленим їхнім відповідними психоментальним профілем і поведінкою (тобто результатом функціонування ментального субмеханізму).

Рис. 2. Комунітарний субмеханізм реалізації СВ як соціоекономічного феномену

Співпраця публічної влади, бізнесу і громадськості у своїх різноманітних конфігураціях – новий і доволі дискусійний мультидисциплінарний дослідницький об'єкт. В академічних джерелах, у документах міжнародних організацій ідею такої співпраці вже сформовано в наукову концепцію, практично значущу в контексті глобальної соціалізації економічного розвитку [4]. Щоправда, її використання ускладнено існуванням безлічі означень такого роду співробітництва: «Багатосторонній діалог», «нові соціальні партнерства», «міжсекторне партнерство» тощо. Останнє означення є популярним у різногалузевих джерелах теоретичного [5] і практичного [6] напрямку. За авторським спостереженням, указана мультидисциплінарна концепція узгоджується з поділом економіки на основні інституційні сектори. Тому в цій статті природним буде використання епітету «міжсекторний» у соціоекономічному контексті реалізації СВ.

На думку автора, теоретичним прототипом міжсекторної співпраці для економічного наукового дискурсу можна вважати добре знану концепцію «рівноважних сил» як факторів ефективного стримування монопольного впливу великих корпорацій [7]. У цьому зв'язку також доречно згадати про традиційну управлінську теорію зацікавлених сторін («стейкхолдерів»). Вона підкреслює вагомість впливу на траєкторію розвитку корпорації широкого кола суб'єктів: акціонерів, працівників, місцевих громад, клієнтів тощо [8]. За авторським спостереженням, продовження цих класичних теорій у сучасному економічному дискурсі втілено в дослідженнях проблематики публічно-приватного партнерства. Саме ці дослідження, як правило, «поглинають» і питання співпраці публічної влади, бізнесу та громадськості. Дискутуючи про генезис цієї співпраці, нерідко її порівнюють із традиційним для економіки соціально-трудовим партнерством (соціальним діалогом), яке дуже тісно пов'язується з контекстом реалізації СВ [9].

Автор погоджується, що міжсекторну співпрацю частково можна вважати різновидом публічно-приватного партнерства, оскільки в ній має місце партнерство публічного сектору та всього різноманіття організацій поза ним. Вона не суперечить і соціальному діалогові, бо профспілки як його активна сторона за організаційно-правовою формою – це організації громадянського суспільства. Але автор зауважує, що в практичному аспекті від публічно-приватного партнерства і соціального діалогу міжсекторна співпраця відрізняється таким: 1) вона зосереджена на вирішенні широкого кола соціоекономічних проблем, не обмежуючись інфраструктурними проектами (як публічно-приватне партнерство) та безпосередньо сферою найманої праці (як соціальний діалог); 2) вона спирається на залучення до взаємодії всього спектра громадських організацій, не обмежуючись профспілками; 3) міжсекторна взаємодія не задовольняється лише переговорними і консультативними процедурами, які звичні для соціального діалогу; 4) така взаємодія не пом'якшує (як соціальний діалог), а долає антагоністичну природу суб'єктів, пропонує солідарну платформу для спільних дій.

Крім того, наголошуємо, що міжсекторна взаємодія реалізується саме як *співпраця* інститутів. Адже *партнерство* вимагає симетричності економіко-правового статусу учасників, яка на практиці не завжди досяжна. Натомість *співпраця* реалізує якраз *спільність* дій цих учасників та індіферентна до їх статусу. Тому доцільним є широке використання в економічному дискурсі (зокрема для теорії і практики реалі-

зації СВ) означення «*міжсекторна інституційна співпраця*» (МІС). Маючи це на увазі, автор тлумачить МІС як спосіб взаємодії суб'єктів СВ та організаційне ядро *комунітарного субмеханізму* реалізації СВ.

На нашу думку, МІС здатна запропонувати такі комунітарні інструменти для реалізації поведінки економічної взаємності: 1) громадсько-орієнтована освіта – новаторська модель освіти дітей і дорослих, яка реалізується через заклади громадсько-активних шкіл; 2) корпоративне громадянство – новітня модель участі бізнесу в суспільному житті, що реалізується, зокрема, через специфічні інституційні одиниці – фонди розвитку громади; 3) технології досягнення прозорості суспільних фінансів, які реалізуються через організацію громадських рад, органи самоорганізації населення тощо; 4) специфічна модель трудової активності – волонтерство, реалізоване через партнерські заходи соціальної політики.

Інструмент *громадсько-орієнтованої освіти* орієнтований на залучення індивідів до освіти, самоосвіти і соціалізаційних процесів. Відомо, що такий підхід до освітньої діяльності перетворює традиційну загальноосвітню школу в багатопрофільний центр громадської активності, який залишається відкритим для всіх вікових категорій після завершення звичного шкільного дня і надає соціальні та освітні послуги різної тематики [10]. Тим самим забезпечується потужна інфраструктурна підтримка і для розвитку освіти, і для активної соціалізації.

За авторським баченням, інструмент *корпоративного громадянства* розвиває процеси економічної соціалізації. Адже корпоративне громадянство охоплює практики, які не зводяться до корпоративної соціальної відповідальності [11]. За таких умов компанія реалізує широкі «громадянські» цілі: участь у проектуванні економічного розвитку територій, ініціювання антикорупційних заходів, системне здійснення соціальних інвестицій (на протигагу спорадичній благодійності) тощо.

Економічній соціалізації сприяє й інструмент *прозорості суспільних фінансів* – через залучення індивідів до проектування соціоекономічного розвитку. Як прийнято вважати, основа суспільних фінансів – це бюджет, дохідна частина якого формується переважно з податкових надходжень. Прозорість тут постає як запорука забезпечення прав платників податків на якість чистих суспільних благ. З другого боку, бюджет – це компроміс із приводу способів витрачання суспільних коштів. Тому прозорість – це також проблема врахування найбільшої кількості позицій, а значить належної комунікації зацікавлених сторін.

Інструмент *волонтерства* у структурі МІС орієнтується на освітню, соціалізаційну, а також трудову компоненту психоментального образу індивіда. Із аналізу фахових джерел випливає, що волонтерство саме як трудова активність ґрунтується на звільненні суб'єкта праці від усіх видів примусу: соціального, економічного чи ідеологічного. Позбавлена відчуження, волонтерська праця зменшує ентропію соціо-економічного середовища і не породжує нову ентропію [12].

За авторським баченням, забезпечена й каталізована дією вказаних інструментів комунітарного субмеханізму, поведінка економічної взаємності індивідів повертається в його структуру у вигляді запоруки поведінки економічної взаємності суб'єктів-інститутів. А за поширеності такої поведінки, МІС генерує конструктивний вплив на *функціонування міжсуб'єктних відносин у системі СВ* загалом. Цей вплив може реалізуватися за такими напрямками: 1) нормотворчим; 2) економічним; 3) соціальним. Перший напрям передбачає сумісне напрацювання учасниками МІС норм для різних рівнів суспільної організації та різних видів діяльності, зокрема шляхом залучення владою інших інститутів до законотворчості. Цей напрям виявляє важливість таких процесів як прозорість підготовки законодавчих норм, а також сумісний публічний контроль за їх виконанням. Економічний напрям обумовлює: 1) сумісне ефективне конструювання і прогнозування соціоекономічного розвитку через соціоекономічні програми та проекти; 2) мобілізацію ресурсів для вирішення соціоекономічних проблем; 3) подолання аматорства в організаційному розвитку громадського сектору через його тісну співпрацю з корпоративним сектором. Соціальний напрям передбачає: 1) поширення в соціумі настанов громадської активності, ідеології самодопомоги й самоорганізації; 2) перетворення благодійності і волонтерства в повноцінні ресурси соціоекономічного розвитку; 3) провадження комерційної діяльності (бізнес-практики) в тісному зв'язку з соціальними очікуваннями і настроями.

Висновки. Розроблений автором теоретичний дизайн механізму реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену ґрунтується на єдності функціонування двох взаємозумовлених і взаємокерованих субмеханізмів: ментального і комунітарного. Цей дизайн технічно відтворює популярну філософську дилему первинності «курка чи яйце»: кожен субмеханізм важливий і його можна вважати первинним щодо інших складових механізму. Ментальний субмеханізм націлений на необхідний психоментальний образ індивіда як соціально відповідального економічного суб'єкта. Він сприяє поширенню й утвердженню відповідальної економічної поведінки в соціально-економічних відносинах, чим забезпечує функціонування комунітарного субмеханізму. Останній є злагодженою взаємодією економічних інститутів (публічної влади, бізнесу, громадянського суспільства). З одного боку, він «живиться» проявами соціально відповідальної поведінки індивідів, бо такі прояви є запорукою конструктивної поведінки власне самих інститутів, що взаємодіють. Адже відповідальний бізнес неможливий без відповідальних підприємців, а відповідальна держава – без відповідального чиновника тощо. З другого, – ко-

мунітарний субмеханізм безальтернативно чинить великий вплив на процес формування індивіда, здатного до відповідальної поведінки – через підтримування належних соціально-економічних відносин, які гарантують відповідну політику зайнятості, освіти, виховання тощо. І ментальний, і комунітарний субмеханізми мають низку визначених інструментів як функціональних опцій для їхнього спільного забезпечення реалізації соціальної відповідальності в соціоекономічному контексті. **Подальші дослідження** в цьому напрямі доцільно присвятити аналізу реальних соціально-економічних передумов реалізації соціальної відповідальності в Україні.

Література:

1. Звонар В. П. Логіка дослідження соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену / В. П. Звонар // *Економіка України*. – 2015. – № 5. – С. 4–16.
2. Зборовский Г. Е. Образование как ресурс информационного общества / Г. Е. Зборовский, Е. А. Шуклина // *СОЦИС*. – 2005. – № 7. – С. 107–113.
3. Винограденко Г. Г. Социализация: вопросы истории и теории / Г. Г. Винограденко, И. В. Фролова // *Вестник Восточной экономико-юридической гуманитарной академии*. – № 4. – 2012. – С. 21–27.
4. Dodds F. Multi-stakeholder partnerships: Making themwork for the Post-2015 Development Agenda / Felix Dodds; UN Department of Economic and Social Affairs. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/en/ecosoc/newfunct/pdf15/2015partnerships_background_note.pdf.
5. Якимец В. Н. Межсекторное социальное партнерство: основы, теория, принципы, механизмы / В. Н. Якимец. – М. : Эудиториал УРСС, 2004. – 384 с.
6. Межсекторные взаимодействия (методология, технологии, правовые нормы, механизмы, примеры) / под ред. Н. Л. Хананашвили. – М. : Фонд«НАН», 2000. – 268 с.
7. Galbraith J. K. American Capitalism : The Concept of Countervailing Power (Classics in Economics) / John K. Galbraith. – Transaction Publishers ; New edition : 1993. – 208 p.
8. Freeman R. E. Strategic Management : A Stakeholder Approach / R. Edward Freeman. – Pitman Publishing, 1986. – 276 p.
9. Колот А. М. Соціальне партнерство як інститут формування консолідованої соціальної відповідальності : теоретичні засади / А. М. Колот, О. В. Павловська // *Соціально-економіка*. – 2013. – № 1. – С. 81–90.
10. Он-лайн база данных общественно-активных школ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gash.ussf.kiev.ua/ru/ukraine>
11. Valor C. Corporate Social Responsibility & Corporate Citizenship : Towards Corporate Accountability / C. Valor // *Business & Society Review*. – 2005. – Vol. 110. – PP. 191–212.
12. Кудринская Л. А. Добровольческий труд : опыт теоретической реконструкции / Л.А. Кудринская. – М. : Изд-во МГУ. – 2006. – 203 с.